

Gammel skyld, moderne skam

Vi trenger å forstå unge jenters psykiske problemer i et kjønnsperspektiv. En nedarvet skyldfølelse preger fremdeles den nye generasjonen kvinner.

TEKST

Per Are Løkke

PUBLISERT 4. september 2017

Som liten jente vandret jeg rundt som et spøkelse, jeg hadde alltid klart meg selv, alle gikk derfor ut fra at det var enkelt (Sofia Åkerman, *Sebrapiken*, s. 35).

Unge jenter blir syke av å ikke mestre, kan vi blant annet lese i Ungdata (Eriksen, Aaboen Sletten, Bakken, Von Soest, 2017; Sletten, 2015). Jenters psykiske lidelser knyttes til økte prestasjonsidealer i konkurransesamfunnet, og de skammer seg over sine feil i den evige jakten etter det perfekte. «Den moderne skammen» har blitt et folkehelseproblem, hevder Finn Skårderud.

Jeg vil i dette essayet problematisere forestillingen om skammen som den patologiskapende figur hos dagens unge jenter. Fokuset på at jentene lider av skam kan bidra til å skjule en skyldproblematikk jentene har arvet fra det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret. Selv om unge kvinner i dag fremstår som selvstendige og likestilte, vil jeg vise at det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret fremdeles pålegger dem hovedansvaret for å ivareta kulturens sosiale relasjoner. Dermed innskrives ofte en svært så hemmende skyldfølelse i jentene.

Skam og skyld er vevet sammen i intrikate mønstre. Felles for den negative skammen og skylden er en følelse av å feile mot et ideal. Dagens skam er knyttet til vellykkethetens idealer: flinkhet, kropp og utseende. Skyld er knyttet til idealer om å vise omsorg og omtanke for andre. I essayet *Å hakke seg ut av egget* (2016) har jeg pekt på forhold ved dagens foreldreskap som øker skyldfølelsen barna har overfor sine foreldre. Som klinisk psykolog erfarer jeg at skyldproblematikken skaper størst utfordringer for unge jenter. Da handler det ikke lenger om angst og misnøye knyttet til karakterer, eksamenspress, popularitet, kropp og utseende. Det handler om den skylden de føler når de står overfor utfordringen med å våge å ta plass i verden. Å ta plass oppleves som å ta plassen fra andre. De føler seg som slemme, egoistiske og skyldige når de setter grenser, markerer styrke, tar valg eller uttrykker sine følelser direkte overfor mennesker som står dem nær. De er fanget i et relasjonelt klister av skyld og innviklede problemstillinger.

«Vi ser her en nådeløs logikk som forteller at moras forandring er datterens ansvar»

Terapeutiske metoder som lærer jentene bedre regulering, mentalisering eller positive tanker, overser ofte skyldproblematikken. På den måten kan metodene bidra til å reprodusere gamle kjønnsrollemønstre. Etter min oppfatning er det nødvendig med et kjønnsperspektiv for å forstå og behandle problemene knyttet til skyld og skam. Mitt perspektiv i dette essayet er inspirert av forskere som tematiserer kvinneerfaringer og forholdet mellom mødre og døtre. Jeg vil vise hvordan skyldens figur gradvis har blitt usynliggjort når generasjoner av mødre og døtre har beveget seg fra det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret, via likestillingen til et samfunn som dyrker frihet og individuelle muligheter.

Tradisjonell skyld

Det tradisjonelle kjønnsrollemønsterets koder preger fremdeles jenters måter å forstå seg selv og andre på. Kvinner har båret ansvaret for sosiale relasjoner, og egenskaper som å være omsorgsfull og tilgjengelig for andre har vært assosiert til deres kjønn (Bordo, 2003; Bourdieu, 2000; Reeder, 1994). Dette er koder som på synlige og usynlige måter skriver seg inn i jentenes administrering av egen identitet, kropp og følelser (Orbach, 2010, 2013). Internaliseringen av kjønnsrollemønsteret innprenter et bud i jenta om å ta ansvar for andre mennesker, som en plikt hun i sitt indre og i sine handlinger må stå til rette for. For å balansere omsorgskravet med egne behov, ambisjoner og begjær bruker hun en prototypisk strategi som jeg vil kalle den anorektiske logikken. Denne logikken fører til forskjellige former for selvoppgivelse og selvhat.

Kristine Getz gir et godt eksempel på logikken i den selvbiografiske romanen *Hvis jeg forsvinner, ser du meg da?* (2014). Tema er utviklingen og helbredelsen av hennes

spiseforstyrrelse, etter at moren plutselig forlater sin mann og to døtre.

(...) dessverre ble jeg klar over at den plutselige endringen i mamma var en reaksjon på meg. På at jeg ikke lenger var så snill, pliktoppfyllende, så omsorgsfull som jeg burde være ... jeg ble overbevist om at det var min skyld at hun helt plutselig, foretrakk å bo på en gresk øy (s. 9).

Kristine Getz' fortolkning av moras plutselige endring utøser en dramatisk selvdestruktivitet. Det var hennes skyld. Hun hadde ikke levd opp til idealet om å være en snill, pliktskyldig og omsorgsfull datter. Vi ser her en nådeløs logikk som forteller at moras forandring er datterens ansvar. Og når datteren endelig forsøker å frigjøre seg fra moras svik og egen skyldfølelse «gjennom aggressivt å hamre ned anklager» (s. 31), åpnes ingen nye veier til frihet. Tvert imot. Skyldfølelsen og ansvaret forsterkes ytterligere: «... jeg angrer, unnskyld, unnskyld mamma» (s. 31). Raseriet mot mora bråstopper i den kulturelt innrissede plikten til å vise omsorg, for så å vendes innover som et sadistisk superego: «... du tilfører ikke verden annet enn dritt.»

Den anorektiske logikken som destruerer Kristine Getz' rett til å sette grenser og fritt uttrykke sine følelser, er et prototypisk kulturelt mønster som er lett gjenkjennelig for dagens unge jenter. Det er selvsagt store variasjoner i hvor destruktivt dette mønsteret påvirker den enkelte, men logikkens funksjon er å etablere identitet og selvkontroll gjennom å slanke, minimalisere, redusere, skade eller tilintetgjøre kroppens naturlige følelser og behov. Dette innebærer ikke bare kontroll over matinntaket og kroppsvekten, men også slanking av kroppens relasjonelle, emosjonelle og seksuelle utfoldelse og begjær. På den ene siden må jenta lære å administrere sine behov uten å forvente at noen er åpen og tar imot henne – i motsetning til gutter, som forventer å få sine behov bekreftet av andre. Hun må lære å klare seg selv (Orbach, 2013). På den andre siden må hun lære å dempe sine aktive og selvhevdende sider og ikke ta plassen fra andre. Hun kan ikke være en fritt følende og uttrykkelige person i verden. Målet er å kunne mestre selvbeherskelsens balansekunst: «å vente tålmodig til alle kjensler imploderte og kom ut som ei dempa stemme» (Ferrante, 2017). Dette innebærer å finne et (lite) sted mellom følelsen av å ta for stor plass (egoistisk) og følelsen av å forsvinne (selvutslettelse). Den anorektiske logikken skaper slik en symbolsk korsettstruktur som holder jentenes fysiske, psykiske og kroppslige krefter på plass.

Den åpne kroppen

Den norske antropologen Jorun Solheim beskriver i boken *Kjønn og modernitet* (2007) den anorektiske logikkens historiske opprinnelse. Modernitetens kvinnerolle ble skapt i en «kulturell forvisning av «det kvinnelige» fra det økonomiske feltet» (s. 68) ved at kvinnene mistet sine roller som aktive produsenter og deltagere i familiens økonomi. Kvinnerollen ble så, gjennom flere historiske epoker, gradvis forvandlet til hustru-morens paradoksale rolle. Hun ble forvist fra samfunnets offentlige områder, samtidig som hun ble oppfattet som samfunnets familieforvalter og selve garantien for samfunnsmessig integrasjon og stabilitet. Den anorektiske logikken plasserer kvinnen

fortsatt i en slik dobbeltkontrakt. På den ene siden får hun plass og blir bekreftet gjennom sin omsorg og omtanke for andre. På den andre siden blir hennes aktive natur utstøtt, forvist og henvist til en usynlig sted der hun verken «skal eller bør overskride sine grenser» (s. 128).

Hustru-moren representerer det moderne livets omsorgsprinsipp ved å være en stabil og stasjonær ramme som omslutter barnet og mannen. Den åpne kroppen er den primære metaforen for å være mor, datter og kvinne (Solheim, 1998, 2007). Å være åpen betyr her å vise omsorg og ta ansvar for andre, slik Kristine Getz gjør når hun «absorberer morens fortvilelse». Når den åpne kroppen er reservert for å gi plass til andre, kan verken hennes innside eller hennes grenser sies å være hennes egne (Solheim, 1998). Å markere et nei eller uttrykke et tydelig jeg er da i en viss forstand forbundet med fare. Det betyr å lukke kroppen og fylle den med eget innhold. Den anorektiske logikken sørger for at disse farene blir unngått, slik Kristine Getz viser når hun fordømmer sine grenser og sitt raseri mot morens svik. Litteraturkritikeren Moa Matthis beskriver det slik i sin anmeldelse av Linda Boströms bok *Välkommen till Amerika*:

Hennes tystnad skal skapa det tomrum som krävs, for det är ju så flickor gör: med viljestyrka av stål formar de om sina kroppar för att hårbärgera omvärldens ångest. Munnen som stänger sig om orden – eller inför maten – är inte en skör själ som ropar på hjälp. Den vittnar ordlöst om en allsmäktig förmåga att rädda världen från sig själv.

Likestillingens døtre

I boka *Moderne jenter: tre generasjoner på vei* beskriver sosiologene Harriet Bjerrum Nielsen og Monica Rudberg (2006) fremveksten av likestillingens symbolsystem. Dette er en mer løfterik fortelling enn den Jorun Solheim skriver om. De beskriver tre generasjoner mødre og døtre og deres utvikling mot likestilling. Boka er norsk kvinnehistorie, der vi beveger oss fra bondekonas pliktmoral, via 50-årenes husmødre til 70-årenes feminisme, for til slutt å ende opp hos de moderne kvinnene på begynnelsen av 2000-tallet, som begynner å ta likestillingen som en selvfølge. Beskrivelsen av generasjonskjedene er optimistisk, der de unge kvinnene i siste ledd er mer selvstendige, sterke og frie enn de to tidligere generasjonene (Ellingsæther, 2007). En vesentlig side ved denne utviklingen har vært at hver nye generasjon utviklet en forskjell fra mødrene, samtidig som mødrene bekreftet dette positivt i sine døtre.

Bjerrum Nielsen og Rudberg var av de første som rapporterte om den nye bølgen unge, sterke og smarte jenter som raste forbi gutta på vei mot høyere utdanning og arbeid. Sosiologen Anne Lise Ellingsæther (2007) påpeker at jentene har utviklet en ny identitetsfigur som hun kaller relasjonell individualisme, der de har integrert motsetningen mellom egeninteresse og helhetssyn. Med Jorun Solheims språk kan vi si at jentene har lukket kroppen. De har funnet en balanse der de kan si «nei» og «jeg» samtidig som de viser omsorg for andre. Men Bjerrum Nielsen og Rudberg (2006) uttrykker også bekymring for de nye døtrenes seriøsitet. De virker ekstremt

realitetsorienterte, seriøse og perfektjonistiske. Hos noen av disse jentene ser vi også en problematikk knyttet til selvskading og spiseforstyrrelser.

Den tredje generasjonen som mødre

Vi kan spørre: Ser vi nå de første tegn på den relasjonelle individualismens bakside, der problemet med skylden har blitt likestillingens og individualiseringens skjulte byrde?

I boken *Adskillelse*, redigert av May Schack (1993), beskriver sju kvinner sine første år som mødre. De ble alle mødre på begynnelsen av 1990-tallet og representerer dermed det tredje leddets middelklasse-mødre. Alle kvinnene har høyere utdanning og suksess i eget yrke. Dette er mødre som tar den relasjonelle individualismen og likestillingen som en selvfølge, og som derfor forventer at de kan konkurrere og samarbeide på lik linje med menn på nær sagt alle områder av livet.

Hvordan opplever kvinnen så sin nye posisjon som mor? Det er det samme mønsteret som Hanne Haavind pekte på i den prisbelønte artikkelen «Midt i tredje akt. Fedres deltakelse i det omsorgsfulle foreldreskap» (2006). Kvinnene beskriver en livssituasjon der de fortsatt har hovedansvaret for å ivareta barnas behov, organisere hverdagslivets tusen detaljer og holde den kompliserte familieeven sammen. De beskriver et arbeid uten begynnelse og slutt.

Den norske forfatteren Cathrine Knudsen har i kronikken «Å dyrke et ego» (2015) betegnet dette som å ha en *spredt identitet*. Å være spredt, skriver hun, «er en person som tar seg av rutine, arbeid, barnepass, ubetalt arbeid, å sette andres ve og vel først». Hun påpeker at kvinner har blitt oppdratt til å være «allsidige og harmoniske» vesener som ikke skal ta for mye plass, og som realiserer seg selv ved å sette andre mennesker først.

Hva så med fedrene? Fedre har gjort et stort fremskritt mot likestilling, sammenliknet med egne fedre. Far er engasjert og deltagende, men han er løsere forbundet til ansvaret enn mor. Han kan derfor i mye større grad beholde sitt gamle liv, arbeid og fritidsinteresser. Han har større frihet til å komme og gå, og kan dermed opprettholde det Cathrine Knudsen kaller en *samlet identitet*. Det vil si at han i mye større grad har symbolsk rett til å adskille seg fra familielivets forpliktelser, og i perioder kan *samle seg* fullt og helt om seg selv. Han lever dermed med én fot i det gamle kjønnsrollemønsteret og én fot i det nye.

Denne ulikheten skaper frustrasjon og kroppslige plager hos mange av kvinnene i May Schacks bok *Adskillelse*. De føler seg villedet av et mannsamfunn der det maskuline har seiret. De opplever seg igjen naglet til en posisjon som det annet kjønn, samtidig som de ikke lenger kan bruke den feministiske kritikken mot mannen. Kvinnene vil se seg selv som likestilte, og vil fremstå som dette overfor omverden. Kritikken vendes derfor innover, mot henne selv. Hun ser det som sitt ansvar å klare alt, og om hun har valgt en mann som ikke deltar, er det hennes egen feil.

Det kan virke som om dagens kvinner delvis har mistet språket som understøtter deres erfaringer som mødre, skriver forfatteren Jette Hansen (1999). Retorikken om valgfrihet

(Bordo, 2003, 1999) og biologi (Aakvaag, 2015, Eia, 2010) dominerer tenkemåten. De har blitt et gissel i prestasjonssamfunnets symbolsystem. De skjuler ulikheten fremfor å synliggjøre den, slik Katrine Sele skriver i essayet «Den mislykka feministen» (Syn og Segn, 2015).

Jenta i prestasjonssamfunnet

Når jentene beveger seg inn i nyliberalismens prestasjonssamfunn, der forventningene til å optimalisere seg selv øker, kan dette i prinsippet endelig gi muligheten til å erobre en samlet identitet. De kan nå utfolde ambisjoner og begjær på måter som ikke har vært mulig i noen tidligere historisk epoke. Likevel kan det virke som om prestasjonssamfunnets forestillinger «ribber» jentene for språk og anerkjennelse på nye måter. Det frie, konsumerende og selvmaksimerende subjektet er dette systemets ideelle figur. Dette individet er sosialisert inn i forestillinger om at det gamle kjønnsrollemønsteret er overvunnet, og at likestillingen er innfridd. Individet er nå frisatt fra bindende kjønnsroller og kontekster, og gitt et uimotståelig tilbud om å realisere seg selv i et «hav av muligheter» (Ziehe, 2004). Uten helt å forstå konsekvensene av tilbudet; nemlig at kroppslige smerter, subjektivt ubehag, egne begrensninger og symptomer nå blir betraktet som en feil ved dem selv, og at de nå er fanget i skammens logikk.

Idealet om relasjonell individualisme blir et liv på tredemølla. Prestasjonssamfunnets idealer og forventninger slår inn på stadig flere områder. Prosjekt selvrealisering og valgfrihet blir tvangsfigurer – et prosjektil jenta retter mot seg selv. Å øke innsatsen på ett område innebærer å plusse på et allerede overfylt program. Ved å bli enda flinkere opplever mange dermed overbelastning og utmattelse. Men dersom hun oppgir prosjektet om å klare alt, for i stedet å satse på en samlet identitet, oppstår helt andre problemer. Da kreves det ofte en markert adskillelse i forhold til far, mor, treneren, kjæresten eller vennene forventninger. Kampen for å etablere en samlet identitet innebærer i perioder å prioritere seg selv før andre, våge å skuffe, være forskjellig – og samtidig bevege seg ut i et mer ensomt og adskilt rom. Å etablere en samlet identitet for unge jenter er knyttet til helt andre belastninger og forestillinger enn det er for unge gutter (Knudsen, 2015).

Det enorme kroppslige fokuset legger et nytt press på jentene. I et massivt krav om seksualisering skal kroppen designes etter strenge mål. For mange jenter aktualiseres nå spørsmålet om hvem som eier kroppen deres. I boka *American Girls* viser Nancy Jo Sales hvordan pornokulturen, samt kravet fra gutter om «hotte selfies», påvirker jentene fra en mye tidligere alder enn de fleste foreldre liker å tenke på. Harriet Bjerrum Nilsen (2016) skriver at kropps- og seksualitetskortet er det siste middelet noen av guttene har for å hevde seg overfor jenter som for lengst har gått forbi dem. Fremdeles er det slik at bare gutter kan være «players» og bare jenter « horer». Den grenseløse og altomfattende seksualiseringen som vi i dag ser av kvinnen, mangler sidestykke i kulturhistorien, hevder Jorun Solheim.

Hvordan skal den unge jenta lære å hevde seg selv mot alle som vil eie henne, nå som også det gamle språket om ulikheten mellom kjønnene er forstummet?

I dobbelkontraktens fangenskap

Å befri kvinner fra rollen som samfunnets familieforvalter har vært en viktig kampsak for likestillingen og feminismen. Når så likestillingens mødre har mistet språket for den ulikheten som fremdeles eksisterer i kjønnsrollesystemet, og i stedet uttrykker sitt ubehag gjennom kroppens register, fanges døtrene deres på ny inn i skyldens språk. De tar automatisk på seg skylden for mødrenes ubehag, og konkluderer som Kristine Getz med at morens «skygger» (sporene av hennes individuelle valg og smerte) er en reaksjon på dem. Denne logikken forfølger jentene, for eksempel når de senere i livet kan ta på seg skylden for at kjærester er aggressive og fraværende. Dermed blir det samfunnsmessig problemet som ulikheten i kjønnsrollene representerer, overført til døtrene som en skyld og usynliggjort byrde de til slutt må stå til ansvar for. «Vikler vi oss tilbake i de samme familiestrukturene våre mødre kjempa for å komme seg ut av?» spør Martha Breen (2014).

«Den anorektiske logikken skaper slik en symbolsk korsettstruktur som holder jentenes fysiske, psykiske og kroppslige krefter på plass»

Vi får øye på janusansiktet til dagens unge jenter: Fremadstormende, smarte, sterke og mangfoldige som kanskje ingen generasjon før. Den relasjonelle individualismens ideal forteller henne at hun kan klare alt, utvikle og utvide seg selv, like godt som gutta. De er samtidig slitne og selvkritiske til seg selv og sin kropp. De må lære det umulige, å utvide og minimalisere seg selv på en og samme tid. Fordi, den anorektiske logikken krever det motsatte av prestasjonssamfunnets idealer, at kroppen og dens spontane følelser og behov skal dempes, slankes og minimaliseres. Når dagens psyk-eksperter så fortolker jentas livsproblemer i lys av skammen over å ikke prestere godt nok bidrar dette til å skjule dobbelkontraktens problemstillinger. Hun fremstilles i dette bildet som et offer for samfunnets økte konkurransementalitet og de kommersielle «drittdrømmene», som den svenske feministen Nina Bjørks kaller forbrukerkulturens idealbilder.

Det tapte språket

Å arbeide med kjønnsperspektiv er et symbolarbeid. Symbolsystemene fungerer som en slags nevrologisk trykkpresse, som preger og former de oppvoksende generasjonenes bevisste og ubevisste forestillinger om kjønn. Problemene knyttet til symbolsystemene utgjør likevel ikke jentenes skjebne, essens eller biologi. Poenget er heller at vi må begynne å forandre kjønnsrollene i denne krattskogen av hardt programmerte mønstre, væremåter og forestillinger. Dette er programmer som er knyttet til et ubevisst og

kroppslig symbolspråk, og som fungerer etter en annen logikk enn den rasjonelle og instrumentelle fornuften (Solheim, 1998). For å bli seg selv og finne et språk som samsvarer med egne livserfaringer og en levende kropp, er det nødvendig å vikle seg ut av kulturelt hemmende forestillinger, mønstre og levemåter knyttet til kjønn.

Dette symbolarbeidet bør være en obligatorisk del av enhver terapeutisk prosess. Skyldens problematikk vil alltid være en sentral komponent i selvhatets sykdommer; så som depresjon, anoreksi, selvskading og tvangslidelser. Og kanskje er det ikke tilfeldig at skylden er et glemt problem i dagens debatt om unge jenter. Jorun Solheim påpeker at (manns)samfunnet gjennom hele moderniteten har utvist en angst for de utstøtte sidene av «det kvinnelige». Hennes omsorg, emosjonalitet, kropp, seksualitet og selvstendighet har ikke bare blitt gjenstand for de mest bisarre skrekkfantasier og devalueringer, men også bastante biologiske, vitenskapelige og normative fortolkninger. Det er naturlig å spørre seg om trangen til å plassere unge fremadstormende jenter inn i definisjoner som hindrer hennes bevegelsesfrihet, egentlig opphørte med likestillingen. Er ikke det motsatte mer sannsynlig, at det skapes nye, negative og livshemmende definisjoner av den unge kvinnen som i dag utfolder seg på stadig flere områder i samfunnet?

**«Når dagens psyk-eksperter så
fortolker jentas livsproblemer i
lys av prestasjoner og skam,
bidrar dette til å skjule
dobbeltkontraktens
problemstillinger»**

Mytene, forestillingene og definisjonene av unge jenter og psykisk helse er fremdeles preget av kjønnsstereotyper. Våre behandlingsmetoder og vår forståelse trenger derfor kanskje også terapi? Når jentenes symptomer blir behandlet i prestasjonssamfunnets kontekst, blir forståelsen av henne i beste fall mangelfull. For det første ved å fremstille henne som psykisk syk, med et flink pike-syndrom (kjedelig og avhengig). Vi ser ikke hvor selvstendig hun er, til tross for de tre oppgavene som er gitt henne: skylden, merarbeidet og prestasjonen. For det andre skjules det i likestillingens navn at jenter fremdeles er mer bundet til plikt- og omsorgsoppgaver. Hun blir heller ikke anerkjent for sitt omfattende omsorgs- og skyldarbeid, som jo også er utgangspunkt for en rekke positive egenskaper og verdier. For det tredje misforstår vi henne ved å tilby henne løsninger og øvelser som likner på utallige variasjoner av oppfordringene «lær av gutta» og «gi mer faen» (samlet identitet). Dermed befinner vi oss igjen på stedet der kvinnekampen begynte. Mannens norm er hennes ideal, og hennes mangel er å ikke klare å leve opp til dette.

Teksten sto på trykk første gang i Tidsskrift for Norsk psykologforening, Vol 55, nummer 9, 2017, side 822-829

TEKST

Per Are Løkke, psykolog i privatpraksis

+ Vis referanser

Referanser

- Aakvaag, G. (2015). . Morgenbladet 9. januar.
- Badiou, A. (2016). . Stockholm: Tankekraft forlag.
- Beauvoir, S.D. (2007). . Oslo: Pax.
- Bordo, S. (2003). . Berkeley: University of California Press.
- Bordo, S. 1999. . Berkeley: University of California press.
- Bourdieu, P. (2000). . Oslo: Pax forlag.
- Breen, M. (2014). . Oslo: Gyldendal.
- Brown, L.M. & Gilligan, C. (1992). . New York: Ballantine Books.
- Eia, H. & Ihle, O.-M. (2010). ? Oslo: Gyldendal.
- Eichenbaum, L. & Orbach, S. (2013). . London: Createspace Independent Publishing Platform.
- Ellingsæther, A.-L. (2007). Anmeldelse av . (3).
- Eriksen, M.E, Aabonen Sletten, M., Bakken, A. Von Soest, T. (2017). NOVA-rapporten (6/2017).
- Ferrante, E. (2017). . Oslo: Samlaget.
- Getz, K. (2014). ? Oslo: Aschehoug.
- Gilligan, C. (2013). . Cambridge: Polity Press.
- Hansen, J. (1999). . Viborg: Tiderne Skifter.
- Haavind, H. (2006). Midt i tredje akt? Fedres deltagelse i det omsorgsfulle foreldreskap. (7), 683-693.
- Knudsen, C. (2015). . Klassekampen 8. august.
- Løkke, P.A. (2016). Å hakke seg ut av egget. (3), 200-206.
- Matthis, M. (2016). . Dagens nyheter, 9. mars.
- Nielsen, H.B. (2016). . Morgenbladet, 20 mai.
- Nielsen, H.B. & Rudberg, M. (2006). . Oslo: Universitetsforlaget.
- Orbach, S. (2010). . London: Profile Books Ltd.
- Reeder, J. (1994). . Stockholm: Symposion.
- Sales, N.J. (2016). . Toronto: Knopf.
- Schack, M. (1993). . København: Rosinante.
- Sele, K. (2016). . Syn og Segn.

- Sletten, M. A. (2015).
Organisasjonen voksne for barn.
- Solheim, J. (2007). . Oslo: Pax
- Solheim, J. (1998). . Oslo: Pax Forlag.
- Ziehe, T. (2004). . København: Politisk Revy.
- Øia, T. og Vestel, V. (2014). Generasjonskløfta som forsvant. (1).
- Åkerman, S. (2011). . Oslo: Humanist Forlag.